

**RUSİYANIN TƏSİRİ İLƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN ƏKİNÇİLİK
TƏSƏRRÜFATINDA BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR
(XIX-XX əsrin əvvəlləri)****H.M.PAŞAYEV****Bakı Dövlət Universiteti****pashayev@yahoo.com**

Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, o cümlədən də kənd təsərrüfatına çox ciddi təsir göstərdi. Çar hökuməti ilk növbədə, taxılçılığın inkişaf etdirilməsinə və bu yolla ordu hissələrinin ərzaqla təmin olunmasına çalışırdı. XIX əsrin ortalarında və ikinci yarısında isə rus sənayesinin xammala tələbatını ödəmək məqsədiylə qızılboya, ipək və pambıq istehsalını artırmaq üçün addımlar atdı. XIX əsrin sonu- XX əsrin başlanğıcında isə təkmil alət və maşınların tətbiqini genişləndirdi.

Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, o cümlədən də kənd təsərrüfatına çox ciddi təsir göstərdi. Hələ işğalların davam etdiyi dövrdə fəal hərbi əməliyyatlar keçirilən bölgələr, xüsusən Gəncə, Qarabağ, Şamaxı, Lənkəran, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları bir neçə dəfə İran və Rusiya qoşunlarının qətl və qarətlərinə məruz qaldı. Əkin sahələri qoşunların tapdığı altında qaldı, əhalinin taxıl ehtiyatı, mal-qarası zorla əlindən alındı, minlərlə ailə evəşiyindən məhrum oldu.

Bununla yanaşı, sadə xalq kütləsi hərbi əməliyyatlar səngiyən kimi öz yurdlarına qayıtdı, yüzilliklər boyu məşğul olduğu əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarını dirçəltməyə başladı. Məsələn, I Rusiya-İran müharibəsi dövründə Qarabağ xanlığında əhalinin sayı 3 dəfə azalaraq 3080 ailəyə düşmüşdü, artıq 1817-ci ildə Qarabağda yaşayan ailələrin sayı 7872-yə, 1823-cü ildə isə 18563-ə çatmışdı (9, c. VI, h. I, 836). Bu dövrdə Qafqazda saxlanılan çoxsaylı rus ordusunun ərzaqla təchizatı zərurəti də yerli əhalini tələbatından artıq məhsul istehsal etməyə sövq edirdi. Təkcə 1812-ci ildə Şəki və Şamaxı xanlıqlarında rus ordusunun ehtiyacını qarşılamaq üçün 10 min çetvert əlavə taxıl istehsal edilmişdi (2, c. 4, 60).

XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən əkinçilik təsərrüfatında nəzərə çarpan dəyişikliklər baş verdi. Bu, özünü aparıcı əkinçilik sahəsi olan taxılçılıqda göstərdi. Qarabağ əyalətində 1823-cü ildə 180 min çetvert (5, 86), 1832-ci ildə isə 220 min çetvert buğda (20, c. III, 282) toplandığı halda, 1845-ci ildə burada (1840-cı ildən Şuşa qəzası adlanırdı – H.P.) 420 min çetvert buğda istehsal edilmiş və bu məhsulun 50 min çetverti satışa çıxarılmışdı (24, 69). Şamaxı qəzasında 1845-ci ildə istehsal edilmiş 500 min çetvert buğdanın 134 min çetverti satışa göndərilmişdi (24, 69). Satılıq taxıl istehsalının həcmi alman koloniyalarında və rus təriqətçilərinin kəndlərində xüsusilə yüksək idi (18, 152). Lənkəran qəzasında istehsal olunan çəltiyin

əhəmiyyətli hissəsi bazara çıxarılırdı. Belə ki, 1845-ci ildə burada 112 min çetvert çəltik toplanmışdı ki, onun da 42 min çetverti satılmışdı (24, 69). O dövrün mənbələrinə Lənkəranda çəltiyin bir hissəsinin Rusiyaya ixrac edildiyi qeyd olunmuşdur.

Çar hökuməti Şimali Azərbaycanda taxıl istehsalının artırılması üçün XIX əsrin ortalarında bir sıra mühüm addımlar atdı. Məsələn, taxılçılıqda məhsuldarlığın artırılması üçün yerli taxıl növlərinə nisbətən daha çox məhsul əldə etməyə imkan verən xarici buğda, arpa və çəltik növlərinin becərilməsinə təşəbbüs göstərildi. Qafqaz canişinliyi Dövlət əmlakı nazirliyinin yardımıyla Novorossiysk diyarından və xaricdən yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən taxıl növləri gətirdi. 1846-cı ildə Çindən gətirilmiş çəltik növü Lənkəran, Şamaxı və Bakı qəzalarında, Himalay arpası isə Quba, Lənkəran və Bakı qəzalarında əkilmişdi (12, 162).

Taxılçılıqda yeni buğda növlərinin əkilməsi, həm də Şimali Azərbaycana köçürülmüş təriqətçi rus ailələrinin təsiri ilə də baş verirdi. XIX əsrin 80-ci illərində Qazax qəzasında dövlət kəndlilərinin təsərrüfat həyatını araşdırmış A.D.Yertsev qeyd etmişdir ki, bu bölgəyə köçürülmüş molokanlar Cənubi Rusiyada becərdikləri qırmızı yazlıq buğda – "girka" əkməyə başlamışdılar. Lakin yerli iqlim şəraitinə uyğun gəlmədiyi üçün, molokanlar sonrakı dövrdə yerli – sarı buğda, qara qılçıq, gürgeni adlı növləri əkməyə keçdilər (17, c. 2, h. 2, 78).

Bəhs olunan dövrdə taxılçılığın, eləcə də digər əkinçilik təsərrüfatı sahələrinin inkişafına 1850-ci ildə Tiflisdə yaradılmış Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti də müsbət təsir göstərdi. Cəmiyyətin nizamnaməsində yazılmışdı ki, onun məqsədi taxılçılıq və digər sahələrdə yüksək məhsuldarlığa nail olmaq üçün əkinçilik alətlərinin təkmilləşdirilməsinə çalışmaqdır. Cəmiyyət zavod istehsalı olan ağır kotanların və digər təkmil alət və maşınların yerlərdə sınaqlarını keçirir, onların satış sərəgilərini təşkil edirdi. Artıq 60-cı illərin başlanğıcında Azərbaycan qəzalarında 86 ədəd Şuman kotanları alınıb əkinçilik təsərrüfatında istifadə edilməyə başlanmışdı (21, 8).

Bakı-Tiflis dəmir yolu çəkildikdən sonra Şimali Azərbaycanda təkmil əkinçilik alətləri və maşınlarının tətbiqi daha geniş miqyas aldı. 1885-ci ildə Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti Yelizavetpol və Kürdəmir dəmir yolu stansiyalarında Gen və Paksoma sistemli ağır kotanların sınağını keçirdi. Kürdəmirdə sərgi keçirilən zaman sınaqdan müvəffəqiyyətlə çıxmış bütün kotanlar satılmışdı (11, 113; 4, 141).

XIX əsrin 80-90-cı illərində Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti və xüsusi şirkətlər: "Stepun qardaşları", "Qustan List" və "Papenmayer" firmaları təkmil kotanlarla yanaşı, taxıl səpən və taxıl döyən maşınların, XX əsrin başlanğıcında isə həmçinin traktorların satışını daha da genişləndirdilər. Rusiya və Qərbi Avropa istehsalı olan təkmil alət və maşınlar dəniz yolu ilə Batum, Poti və Bakı limanlarına gətirilir, sonra da dəmir yolu ilə Qafqazın daxili rayonlarına daşınırdı. Bu yollarla Cənubi Qafqaza 1897-ci ildə 30 min pud, 1901-ci ildə 60 min pud, 1913-cü ildə isə 183 min pud təkmil əkinçilik texnikası və maşınları gətirilmişdi (4, 142) ki, onun da əsas hissəsi Şimali Azərbaycanın payına düşürdü.

Taxılçılıqda təkmil alətlərdən, yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən toxumlardan, rəşional aqrotexniki qaydalardan, ilk növbədə, daha çox Rusiyadan köçürülmüş əhali istifadə edirdi. Nəticədə onların içərisində böyük torpaq sahələri ələ keçirmiş qolçomaq təsərrüfatlarının sayı artırdı. XIX əsrin sonunda Lənkəran qəzasında mövcud olan 19 rus kəndində taxıl istehsalı ilə məşğul olan qolçomaqların bəziləri 400 desyatınə qədər sahədə buğda və arpa əkir, hər desyatından o zaman üçün çox yüksək

olan 32 sentnerə qədər məhsul götürürdülər (27, 56).

Çar hakimiyyəti nümayəndələri işğaldan sonrakı dövrdə rus sənayesinin ehtiyac duyduğu və xaricdən baha qiymətə alınan bitkilərin Şimali Azərbaycanda yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Məsələn, sürətlə inkişaf edən toxuculuq sənayesinin müxtəlif boyaq maddələrinə ehtiyacı ildən-ilə artırdı. 1829-cu ildə xaricdən 8 min pud, 1850-ci ildə isə 2,5 milyon gümüş rubl dəyərində 51 min pud indiqo idxal edilmişdi. 1832-ci ildə bu bitkinin Şirvan, Şəki, Lənkəran əyalətlərində və Yelizavetpol dairəsində sınaq əkinləri həyata keçirildi (9, c. VIII, 196). Yelizavetpol və Lənkəranda becərilən indiqo nümunələri Moskvada yüksək qiymətləndirilmişdi. Lakin ziyanverici həşəratların indiqo cücərtilərini kütləvi məhv etməsi, bu bitkinin geniş miqyasda yayılmasına imkan vermədi.

Rusiya toxuculuq sənayesinin böyük ehtiyac duyduğu boyaq maddələrindən biri də qızılboya idi. Qızılboya maddəsinin hasil edildiyi qızılboya kökü bitkisi hələ XVIII əsrin sonlarından Quba və Dərbənd xanlıqlarında becərilir və Rusiyaya ixrac edilirdi. XIX əsrin 30-60-cı illərində qızılboya kökü əkinləri Şimali Azərbaycanın Xəzəryanı bölgələrində, xüsusən də Quba əyalətində geniş miqyas aldı. Qızılboya kökü əkinlərinin genişlənməsi Mərkəzi Rusiyada toxuculuq sənayesinin sürətli inkişafı ilə bilavasitə əlaqədar idi. 1842-ci ildə İngiltərədən Rusiyaya maşın və dəzgah ixracı üzərinə qoyulan qadağanın ləğvi nəticəsində imperiyanın mərkəzi quberniyalarında pambıq-parça fabriklərinin sayı və istehsal həcmi çox böyük miqyasda artmağa başladı. Bu da, öz növbəsində, boyaq maddələrinə tələbatın kəskin surətdə yüksəlməsinə gətirib çıxardı (22, 54). Quba əyalətində 1830-cu ildə 1 min pud qızılboya kökü toplandığı halda, 1846-cı ildə burada (1840-cı ildən Quba qəzası adlanırdı – H.P.) 61 min pud, 1853-cü ildə 150 min pud, 1861-ci ildə isə 213 min pud qızılboya kökü istehsal edilmişdi (5, 106).

Qızılboya kökü əkinlərinin genişlənməsində rus sənayeçiləri maraqlı tərəf kimi bilavasitə iştirak edirdilər. Rus fabrik sahibləri qızılboya kökünün istehsal edildiyi yerlərdə məhsulun satın alınmasını təşkil edir və Volqa-Xəzər su yolu ilə Mərkəzi Rusiyaya aparırdılar. Şimali Azərbaycanda becərilən qızılboya kökü ilə ilk dəfə yaxından maraqlanan Moskva quberniyasında yerləşən Aleksandrovsk şəhərindəki toxuculuq fabrikinin sahibi Baranov oldu. O, 1840-cı ildə öz müəssisəsində "Dərbənd qızılboyası"nı (Quba, Dərbənd və digər qəzalardan toplanan qızılboya kökü başlıca olaraq Dərbənd limanından yola salındığı üçün, Rusiya bazarında bu adla tanınırdı – H.P.) sınaqdan çıxardı və əyani şəkildə yəqin etdi ki, bu bitkinin tərkibindəki boyaq maddəsi, o zamana qədər istifadə edilən holland və fransız krapındakından daha çoxdur və daha yüksək keyfiyyətə malikdir. Zirək rus sahibkarı dərhal öz işçisini xeyli vəsaitlə Quba qəzasına göndərdi ki, orada yetişdirilmiş bütün qızılboya kökünün satın alsın və yerli əhalini bu bitkini daha çox becərməyə həvəsləndirsin.

Sonrakı illərdə Baranov qızılboya istehsalı və satın alınması ilə daha geniş miqyasda məşğul olmağa başladı. Onun göndərdiyi ticarət agentləri yerli torpaq sahibləri ilə əlaqəyə girərək kəndlilərə beh verir, onların yetişdirdikləri bütün qızılboya kökünün hamısını qabaqcadan satın alırdılar. Baranovun ardınca qızılboya istehsalı və ticarətinə digər rus kapitalistləri: Zubov, Lepyoşkin və Malyutin nüfuz etdilər (24, 98). Nəticədə XIX əsrin ortalarında qızılboya becərməsi daha da genişləndi. Rus sənayesinin bu boyaq maddəsinə artan tələbatını ödəmək üçün 1851-ci ildən etibarən Quba qəzası sakinləri payızlıq buğda əkinlərinin arasına da qızılboya kökü əkməyə

başladılar. Bu təcrübə göstərdi ki, buğda əkini torpaqda rütubətin daha çox qalmasına və qızılboya bitkilərinin daha yaxşı boy atmasına və bol məhsul verməsinə imkan yaradır. Bu da taxıl əkinlərini ixtisar etmədən, daha çox sahədə qızılboya kökünün becərilməsinə səbəb oldu.

Təkcə 1851-ci ildə Dərbənd limanından 79300 qızılboya kökü ixrac edilmişdi (26, 113). 1851-ci ildən 1860-cı ilə qədərki dövrdə on il ərzində Quba qəzasından Nijni-Novqorod yarmarkasına 2762 min rubl dəyərində 334,5 min pud qızılboya kökü göndərilmişdi (2, c. IV, 63-64). Artıq XIX əsrin 50-ci illərində Şimali Azərbaycandan ixrac edilən qızılboya kökünü emal etmək üçün Moskvada ayrıca bir fabrik yaradılmışdı.

Azərbaycan qızılboyası Rusiya bazarlarında xaricdən gətirilmə boyaları sıxışdırıb çıxardı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan qızılboyası öz yüksək keyfiyyəti ilə Qərbi Avropa ölkələrində də yüksək qiymətləndirilirdi. Belə ki, 1862-ci ildə Londonda keçirilən Ümumdünya sərgisində Quba qəzasından iştirak edən üç azərbaycanlı qızılboya ustasının nümayiş etdirdikləri boya öz yüksək keyfiyyəti ilə sərgi iştirakçılarını razı salmışdı. Ona görə də, azərbaycanlı mütəxəssislər medal və fəxri fərmanla mükafatlandırılmışdılar (3, 710).

XIX əsrin 60-cı illərində qızılboya kökü becərilməsi daha geniş miqyas aldı. Artıq 1866-cı ildə Quba qəzasında qızılboya kökü istehsalı 234 min puda çatdı (13, 8). Bu dövrdə Lənkəran və Göyçay qəzalarında da məhdud miqdarda qızılboya kökü becərildi. Şimali Azərbaycanda qızılboya istehsalının sonrakı inkişafına 1869-cu ildə süni boyaq maddəsi olan alizarinin kəşfi ağır zərbə vurdu. Daha ucuz başa gələn alizarin toxuculuq sənayesinin qızılboyaya tələbatını tamamilə aradan qaldırdı. Ona görə də, XIX əsrin 70-ci illərinin başlanğıcında ölkəmizdə qızılboya kökü becərilməsi kəskin surətdə ixtisar edildi.

XIX əsrin ortalarında sürətlə inkişaf edən rus toxuculuq sənayesi üçün hakimiyyət orqanları xaricdən baha qiymətə idxal edilən xammalın əvəzinə, imperiyaya yeni birləşdirilmiş Qafqaz regionunda, o cümlədən də Şimali Azərbaycanda ipəkçiliyi və pambıqçılığı inkişaf etdirməklə ucuz xammal əldə etmək istiqamətində addımlar atdılar. Hələ XIX əsrin 20-ci illərində Şəki, Şirvan və Qarabağ əyalətlərində barama istehsalını artırmaq üçün tut ağacı bağlarının genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Həmin dövrə qədər Şirvan əyalətində mövcud olan 211 tut bağında baxımsızlıq ucbatından ağacların xeyli hissəsi qurumuşdu. Ona görə də, general Yermolovun göstərişi ilə Şirvana Şəkidən və digər qonşu əyalətlərdən 1,2 milyon ədəd cavan ağac gətirilib, seyrək bağlarda əkilmişdi. Bundan əlavə, 1824-1825-ci illərdə Şirvanda 200 rəncbər ailəsinin gücü ilə az gəlir verən taxıl əkini yerlərində 240 yeni bağ salınmış, 5,2 milyondan çox cavan tut ağacı əkilmişdi (1, 165).

XIX əsrin 30-40-cı illərində tut bağları salınması geniş miqyasda davam etdirilirdi. Bu işdə çar hökumətinin razılığı ilə 1836-cı ildə Peterburqda yaradılmış "Qafqaz arxasında ipəkçiliyi və ticarət sənayeçiliyini yayan cəmiyyət" mühüm rol oynadı. Təsis olunduğu il bu cəmiyyətin ixtiyarına Şimali Azərbaycanda 4300 min tut ağacı olan 760 bağ verilmişdi. Sonrakı 10 il ərzində tut bağlarının sayı 1246-ya, tut ağaclarının sayı 7 milyona çatdırıldı. Nəticədə cəmiyyət 1836-cı ildən 1846-cı ilə kimi barama istehsalını 420 puddan 1500 puda qədər artırmışdı (25, 145). 40-cı illərin ortalarında bütünlükdə Şimali Azərbaycanda illik barama istehsalı 29 min puda çatmışdı. O dövrdə Rusiyanın ipək parça fabriklərinin bir ildə 40 min pud xam ipək

işlətdiyini nəzərə alsaq, qeyd etməliyik ki, Mərkəzi Rusiyanın ipək parça fabriklərinin ipək xammalı ilə təchizinin $\frac{3}{4}$ hissəsi Şimali Azərbaycanın payına düşürdü (3, 709).

XIX əsrin 50-60-cı illərində rus ipək fabriklərinin tələbatının sürətlə artması ilə bağlı ölkəmizdə barama istehsalı genişlənməkdə idi. Nuxa qəzası ilə yanaşı, Şuşa və Şamaxı qəzalarında, Çar-Balakən dairəsində baramaçılıq sürətlə inkişaf edirdi. Artıq 1860-cı ildə Şimali Azərbaycanda barama istehsalı 151 min puda çatmışdı. Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti ipəkçiliyi daha da inkişaf etdirmək üçün 60-cı illərin əvvəlində Avropadan məhsuldar ipəkqurdu gətirib yerli kəndarlar arasında yaydı. Bu addım ilk vaxtlar müsbət nəticə versə də, 1865-ci ildə bütün ipəkçilik təsərrüfatlarında pebrina adlı xəstəliyin yayılmasına gətirib çıxardı (26, 242). Nəticədə sonrakı illərdə barama istehsalı kəskin şəkildə ixtisar olundu.

XIX əsrin 70-ci illərində Şimali Azərbaycanda baramaçılıq yenidən dirçəldi. Artıq 1875-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 142718 pud barama yığılmışdı (14, 1877, şöbə 2, 20). Bu işdə Fransadan gətirilmiş xəstəliyə davamlı sağlam barama qurdu toxumlarının azərbaycanlı kəndarlara paylanması müsbət rol oynadı. Nəticədə Şimali Azərbaycandan Rusiyaya xam ipək ixracı yenidən artmağa başladı. 1870-ci ildə rus fabriklərinə ölkəmizdən 919867 rubl dəyərində xam ipək göndərildi halda, 1879-cu ildə bu rəqəm 2397 min rubla qalxdı (2, c. 4, 174).

1887-ci ildə Tiflisdə Qafqaz İpəkçilik Stansiyasının yaradılması, sonrakı illərdə isə onun Vartaşen, Ləmbəran, Nuxa, Qax, Ağdam və digər yerlərdə şöbələrinin açılması (15, 176) baramaçılığın inkişafında növbəti müsbət addım oldu. Qafqaz ipəkçilik stansiyası və onun yerli şöbələri baramaçılara ipəkqurdunun yemlənməsi, saxlanması üzrə məsləhətlər verir, nümunəvi kümxanaları yaradırdılar. XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən Qafqaz Tədris Dairəsi yerlərdə məktəb müəllimlərini ipəkçiliyin öyrənilməsinə və yayılmasına cəlb etdi. Artıq 1891-ci ildən Şimali Azərbaycanın 18 məktəbində şagirdlərə ipəkçilik üzrə dərslər keçirilirdi (2, c. 4, 244).

Çar hakimiyyəti nümayəndələri ipəkçiliyi inkişaf etdirmək məqsədi ilə yerlərdə sərgilər təşkil edir, təcrübə mübadiləsi üçün müşavirələr keçirirdilər. 1898-ci ildə Göyçayda, 1899-cu ildə Nuxada ipək məhsulları sərgisi təşkil edilmişdi. 1901-ci ildə Qafqaz İpəkçilik Stansiyasının Nuxa şöbəsi ipək qurdu bəslənməsi qaydalarını bir neçə dəfə nümayiş etdirmişdi (8, 101). 1910-cu ildə Yelizavetpol quberniyası kənd məktəbləri müəllimlərini ipəkçiliyin təkmilləşdirilmiş üsulları ilə tanış etmək üçün qurultay çağırılmışdı. Məqsəd müəllimlərin yerlərdə ipəkçiliklə məşğul olanlara necə kömək göstərmələri məsələsini müzakirə etmək idi. 1913-cü il noyabrın 10-da isə Nuxada ipəkçilərin və ipək sənayesinin ehtiyaclarını müzakirə etmək üçün xüsusi müşavirə çağırılmışdı (19, 1913, 45, 48-49).

Bütün bu addımlar XX əsrin əvvəllərində ipəkçiliyin sürətli inkişafını təmin etdi. Əgər XIX əsrin sonunda Şimali Azərbaycanda 1100 kənd ipəkçiliklə məşğul olurdusa, 1914-cü ildə onların sayı 2200-ə çatmışdı (7, 83). Bu dövr ərzində ipəkqurdu bəslənməsi üçün yararlı olan tut bağlarının sahəsi də 2 dəfəyə qədər artmışdı. Nəticədə 1914-cü ildə ölkəmizdə barama istehsalı 231 min puda yüksəlmişdi (6, 21).

Rusiya hakim dairələri işğaldan sonrakı dövrdə pambıqçılığın inkişafına xüsusilə böyük maraq göstərirdi. Rus məmurlarının hesablamalarına görə, XIX əsrin 30-cu illərində İrəvan bölgəsində pambıq istehsalı 152 min pud, Naxçıvan bölgəsində 35 min puda qədər idi. Salyan bölgəsində isə pambıq istehsalını 590 min puda çatdırmaq olardı (25, 111). Hakimiyyət nümayəndələri həmçinin yerli qısa lifli

pambıq növü əvəzinə, toxuculuq sənayesi üçün gərəkli olan uzun lifli pambıq əkinlərini genişləndirmək üçün müəyyən tədbirlər görməyə başladılar. Bu məqsədlə 1845-ci ildə Amerikadan, Misirdən və Siciliyadan uzunlifli pambıq toxumu – çiyid gətirildi (12, 165). Həmin çiyidin çox hissəsi İrəvan, Naxçıvan, Yelizavetpol, Şamaxı və Lənkəran qəzalarına paylandı.

Çar hökuməti pambıqçılığı inkişaf etdirmək üçün irəli sürülən xüsusi təşəbbüsləri də dəstəkləyirdi. 1861-ci ildə hökumət Moskva tacirlərinə icazə verdi ki, Şamaxı qəzasında pambıqçılığı inkişaf etdirmək üçün xüsusi şirkət yaratsınlar. Başlanğıcda 25 min rubl kapitalla malik olan bu şirkət pambıq əkilməsi üçün yararlı sahələri 10 illiyə icarəyə götürdü və oraya suvarma arxları çəkirdi. 1865-ci ildə isə bu şirkət öz fəaliyyətini Araz boyuna və Quba qəzasına da yaydı (2, c. IV, 173).

Rusiyanın iri toxuculuq fabriki sahibkarlarından olan “Morozov qardaşları” şirkəti də Şimali Azərbaycanda pambıq becərilməsi üçün XIX əsrin 60-cı illərinin sonunda addımlar atmağa başladı. Artıq 1869-cu ildə bu şirkətin Bakı quberniyasında 40 desyatin pambıq əkin sahəsi mövcud idi. Bu tədbirlər sayəsində 1869-cu ildə Bakı quberniyasında pambıq istehsalı 50 min puda çatdı (2, c. IV, 173).

Rus kapitalı XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən Şimali Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafına daha ciddi diqqət yetirməyə başladı. 1887-ci ildə Polşa çarlığının Lodz şəhərində iri pambıq-parça fabriki sahibi olan İ.K.Poznanski firması Cənubi Qafqazdan pambıq tədarük etmək üçün işlər müdiri Ramendiki Tiflisə ezam etdi. O, Tiflis karvansaralarının birində Ağdaş bazarından alınmış yaxşı keyfiyyətli təmizlənmiş pambıq taylarını görmüş və dərhal onun yetişdirildiyi Ərəş və Göyçay qəzalarına yollanmışdı. Zirək sahibkar bu qəzalarda pambıq becərilməsi imkanlarını araşdırmaq üçün aqronom N.P.Taratınovu dəvət etmiş və onun məsləhəti ilə yerli kəndlilərə pulsuz pambıq çiyidi paylayaraq, bu qiymətli bitkinin geniş miqyasda əkilməsinə nail olmuşdu (16, 63).

1889-cu ildə isə Mərkəzi Rusiyanın ən böyük pambıq-parça sənayesi müəssisələrindən biri olan «Böyük Yaroslavl manufakturası»nın sahibi olan A.N.Korzinkin və K⁰-nın nümayəndələri də Şimali Azərbaycandan pambıq tədarükünə girişdilər. Onlar da Ərəş qəzasında kəndlilərə pulsuz çiyid paylamağı və gələcək məhsul üçün qabaqcadan beh verməyi təşkil etdilər (23, 18). Nəticədə Ərəş qəzasında pambıq əkini və istehsalı sürətlə artmağa başladı. Əgər 1888/89-cu il mövsümündə Ağdaş bazarına 3,1 min pud pambıq çıxarılmışdısa, 1892/93-cü il mövsümündə bu rəqəm 28 min puda yüksəlmişdi (24, 124). 1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 152776 pud pambıq toplanmışdı ki, onun 95,5 min pudu Ərəş qəzasının payına düşürdü.

XX əsrin əvvəllərində Bakı quberniyasının Cavad qəzasında pambıqçılığın sürətli inkişafı isə Muğan bölgəsinə rus kəndlilərinin köçürülməsi ilə sıx bağlı idi. Belə ki, 1904-cü ildə bu bölgədə hələ rusların kütləvi məskunlaşdırılmasına başlanmadığı zaman cəmi 8 desyatin sahədə pambıq əkilmişdi. 1905-ci ildən Muğanda ilk rus kəndləri salınmağa başlandı və 1910-cu ildə bu bölgədə rus kəndlilərinin sayı 46-ya çatdırıldı (10, 706). Rus kəndlilərinin sakinləri hamılıqla pambıqçılıqla məşğul olurdu. Bunun nəticəsi idi ki, 1911-ci ildə Muğanda artıq 6752 desyatin sahədə pambıq əkilmişdi (8, 124).

Bütün bu faktlar XIX əsrin ortalarından etibarən Şimali Azərbaycanda əkinçilik təsərrüfatında əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsində, ipəkçiliyin və pambıqçılığın inkişafında Rusiyanın təsirinin çox güclü olduğunu əyani surətdə göstərir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.
2. Azərbaycan tarixi 7 cilddə, c. IV, Bakı: Elm, 2000, 508 s., c. V, Bakı: Elm, 2001, 672 s.
3. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər (S.Əliyarlının redaktəsi ilə). Bakı: Azərbaycan, 1996, 872 s.
4. Əliyev Q.Ə. Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyatı (XIX əsr – XX əsrin ilk onillikləri). Bakı: Elm, 2001, 244 s.
5. Gülməliyev M.M. XVIII əsrin son rübü-XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı: Elm, 1989, 280 s.
6. Vəliyev T.T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ipək emalı sənayesi. Bakı: Elm, 1977, 148 s.
7. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariatu. Bakı: Elm, 1987, 256 s.
8. İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, 240 s.

Rus dilində

9. Акты собранные Кавказской Археологической Комиссией, т. II-XII, Тифлис: 1866-1904.
10. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX – начале XX вв.). Баку: Алтай, 1999, 300 с.
11. Гугушвили П.В. Развитие сельского хозяйства в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв. ч. I, Тбилиси: Мецниереба, 474 с.
12. Исмаилов Махир. Экономическая политика и мероприятия царского правительства в области сельского хозяйства Азербайджана в 30-60-х годах XIX века. // Вопросы истории Азербайджана кануна и периода первой русской революции. Сборник статей. Баку: Элм, 1985, с. 160-171.
13. Записки Кавказского Общества Сельского Хозяйства. 1875 г., №3
14. Кавказский календарь на 1847-1914 гг.
15. Кавказская Шелководственная Станция. Ее устройство и деятельность с 1887 по 1905 гг. Тифлис: 1906, 276 с.
16. Кондратенко Е.И. Хлопководство. Тифлис: 1889, 125 с.
17. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I-VII, Тифлис: 1885-1887.
18. Мочалов В.Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., М.: АН СССР, М.: 1958, 492 с.
19. Обзор Елисаветпольской губернии за 1890-1913 гг.
20. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. ч. I. СПб.: 1836, 399 с.; ч. II, СПб.: 1836, 401 с.; ч. III, СПб., 1836, 392 с.; ч. IV. СПб: 1836, 400 с.
21. Отчет управления сельского хозяйства и промышленности на Кавказе и в Закавказье. Тифлис: 1863, 56 с.
22. Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. М.: АН СССР, 1958, 426 с.
23. Петрович П. Хлопководство в Закавказье. Тифлис: 1912, 137 с.
24. Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры (XIX – нач. XX вв.). Под ред. А.Н. Гулиева и В.Д. Мочалова. Баку: АН Азерб. ССР, 1955, 295 с.

25. Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М.-Л.: АН СССР, 1949, 391 с.
26. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку: АН Азерб. ССР, 1958, 364 с.
27. Умаев А.А. Кулацкие хозяйство, их место и удельный вес в экономике дореволюционного Азербайджана / Вопросы истории Азербайджана кануна и периода первой русской революции. Сборник статей. Баку: Элм, 1985, с. 41- 84.

**ИЗМЕНЕНИЯ В ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ СЕВЕРНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНА ПРОИЗОШЕДШИЕ ПОД ВЛИЯНИЕМ РОССИИ
(XIX – начало XX вв.)**

Г.М.ПАШАЕВ

РЕЗЮМЕ

В период завоевания Северного Азербайджана русское правительство конфисковало основную часть пригодных земель. И сразу же предприняло шаги для увеличения производства зерна и обеспечения продовольствием армейские части. В середине и во второй половине XIX в. правительственные круги осуществили меры для удовлетворения потребностей русской промышленности сырьем. В связи с этим увеличилось производство марены, хлопка, шелка, так же расширились плантации винограда. В конце XIX – начале XX века уделялось внимание распространению усовершенствованных орудий труда и сельскохозяйственных машин.

**CHANGES IN THE AGRICULTURAL ECONOMY OF NORTHERN AZERBAIJAN
UNDER THE INFLUENCE OF RUSSIA (XIX – the beginning of XX century)**

H.M.PASHAYEV

SUMMARY

In the period of the conquest of Northern Azerbaijan the Russian government confiscated the main part of the useful lands and immediately took steps to increase grain production and provide the military forces with foodstuffs. In the middle and at the second half of the XIX centuries the governmental circles implemented measures to satisfy the needs of the Russian industry with necessary raw materials which increased madder, cotton and silk productions and expanded vineyard plantations. At the end of the XIX and at the beginning of the XX centuries special attention was paid to the expansion of improved implements of labour and agricultural machines.